

Història

Johan de la Roca, rellotger palamosí del segle XV

Gabriel Martin Roig

M' agradaria dedicar unes línies a parlar de la vida i l'obra de Johan de la Roca (també dit 'de la Pedra'), un palamosí que va viure al segle XV¹. Si bé aquest personatge és poc conegut en els annals de la nostra història, per començar, es pot dir que va ser alhora un artesà, un artista de la forja, un enginyer i un inventor que amb la seva perícia va contribuir a l'avanç de les innovacions tècniques i mecàniques del seu temps. Totes aquestes qualitats van convertir a Johan de la Roca en un important rellotger arreu del Principat, en un dels grans constructors de rellotges mecànics de la Catalunya baix medieval. A pesar de la seva fama, d'aquest palamosí en coneixem ben poca cosa. És curiós constatar que, fins avui, no se n'ha trobat cap referència en documents locals.

Coneixem la seva existència, i part de la seva obra, gràcies a la citació en llibres notariais forans, on hi apareix referit amb noms tan diversos com els de Johan

de la Pedra, Johan de la Roca, i fins i tot, Johanunço de la Roqua, *magister orologiorum* (mestre rellotger) i artiller habitatador de la vila de Palamors².

Si bé no apareix cap menció del cognom "de la Pedra" entre les famílies palamosines dels segles XV i XVI, el cognom Roca sovinteja, el que em fa pensar que el nom "Johan de la Pedra" (com a vegades apareix anomenat) es tracti d'un àlies o malnom, molt habitual llavors³. No seria d'estranyar que l'anomenat Johan de la Roca fos dit "de la Pedra" en relació al seu ofici, atès que

els artillers del segle XV disparaven bales de pedra d'unes 300 lliures de pes amb bombardes o canons. Una altra explicació pot derivar del fet que també portaven al damunt dues pedres fogueres que empraven per encendre la metxa incendiària que s'utilitzava per disparar les peces de bronze.

Es desconeix la data de naixença de Johan de la Roca, però si tenim en compte que ja apareix treballant el 1402 i que quan contracta el rellotge de la catedral del Vic (del qual parlarem) tenia una edat avançada, es pot estimar que devia néixer entorn dels anys 1375-1380, més o menys. És impossible de verificar aquesta hipòtesi als registres sacramentals de la parròquia de Santa Maria de Palamós, doncs dissortadament les referències més antigues daten de mitjans del segle XVI.

Malgrat això, heus aquí una dada inquietant. Si tenim en compte que en aquells temps la majoria d'oficis especialitzats passaven de generació en generació, és curiós de

constatar que entre els anys 1588 i 1601 hi ha un altre Roca a Palamós: un tal Pere Joan Roca que va ser també bombarder i argenter. Aquest no era un nouvingut, va ser un personatge important que es cobejava amb la gent més influent de la vila i va gaudir de la confiança de les autoritats municipals que li van concedir el càrrec de verguer. S'encarregava d'organitzar les guàrdies de la vila, de gran importància si tenim en compte la situació de perill constant que vivia sovint Palamós, sota l'amenaça de l'atac d'estols turcs o algerians. La manca de

Joan de la Roca va ser rellotger i va contribuir a l'avanç de les innovacions tècniques del seu temps

documentació ens impedeix establir una relació o parentiu directe entre aquest personatge i el rellotger Johan de la Pedra, però almenys deixem oberta aquesta possibilitat. A veure si l'estudi meticolós de documents anteriors al segle XVI ens permeten ampliar o descartar aquesta idea. A partir de 1601 no apareix cap nou esment de Pere Joan Roca ni de la seva família als llibres sacramentals de la parròquia de Santa Maria, el que fa pensar que potser devien marxar de Palamós.

Un rellotger palamosí a la cort de rei Martí I l'Humà

L'impuls que va viure la construcció de grans rellotges al segle XV es deu bàsicament al perfeccionament i la difusió del rellotge mecànic, una nova tecnologia que va interessar, en un primer moment, a la gent amb més possibilitat econòmica com ara la monarquia i les altes instàncies eclesiàstiques, per després convertir-se en una demanda generalitzada de les universitats de molts municipis.

Molts historiadors situen l'aparició del primer rellotge mecànic a principis del segle XIV. El primer esment d'un d'aquests enginys apareix en un document dels anys 1321-1325, quan Roger Storke en va construir un per a la torre del campanar de la catedral de Norwich (Anglaterra). Per trobar les primeres notícies d'un rellotge mecànic a Catalunya haurem d'esperar unes dècades més tard, fins l'any 1356, quan el rei Pere III el Cerimoniós en va instal·lar un a la torre del castell que tenia a Perpinyà. Sembla ser que als anys següents hi va haver un interessant maridatge entre els monarques de la corona d'Aragó i els rellotges mecànics.

La primera citació on apareix el rellotger palamosí Johan de la Roca el relaciona amb la casa reial. L'any 1402 el rei Martí I l'Humà demana la seva presència a la cort perquè li arrangés un rellotge amb soneria que no feia gaire temps li havia regalat el rei de Navarra. El rellotge en qüestió tenia un engranatge sofisticat, construït amb peces mecàniques de forja, capaç de funcionar tot soles gràcies a un sistema precís de rodes dentades, contrapesos, martells i palanques. Tenia la complicació afegida que portava incorporada una soneria, que podia fer que el rellotge colpegés unes campanetes de distintes notes durant uns intervals de temps establerts (habitualment hores i quarts). Tot plegat conferia a l'aparell una gran sofisticació. A la correspondència privada del rei Martí I, relacionada amb afers de rellotges, es presenta a Johanunço de la Roqua (Joan de la Pedra) com a rellotger de confiança del monarca⁴.

Hi han autors que consideren que el bon treball que Johan de la Roca va dur a terme a la cort podia haver

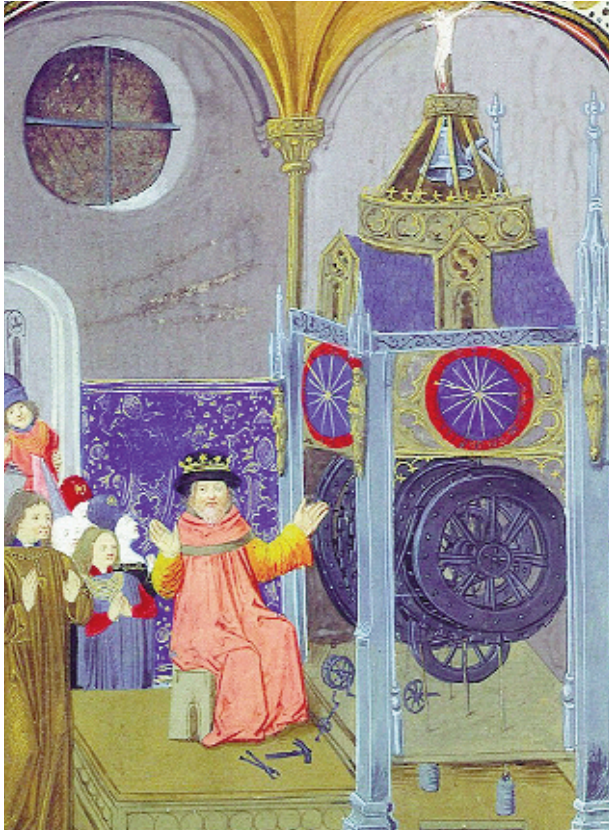

Rellotgers del segle XVI en un gravat de Jost Amman.

suposat la complaença del també monarca Alfons IV, que l'hauria proposat per dur a terme un encàrrec molt important: la construcció d'un nou rellotge per a la catedral de Vic. Aquesta hipòtesi no és gens estranya si es té en compte que la casa reial tenia certa "jurisdicció" sobre el campanar vigatà, no en va el 1396 la reina Maria de Luna, esposa de Martí I l'Humà, concedia el permís per a què sonessin tocs civils al cloquer de la catedral osonenca.

El rellotge de la catedral de Vic

Johan de la Roca havia de substituir l'antic rellotge de la catedral de Vic per un de nou. Amb molta probabilitat, es devia trobar el que va construir el sacerdot Guillem de Ballestar durant el segle XIII. L'instrument era anomenat *aralogium*, però es desconeix de quin tipus de rellotge es tractava: si era de sorra, d'aigua o fet amb un sistema de soneria manual amb peces⁵. El cas és que aquest rellotge havia quedat vell i tenia la incomoditat que era necessari un torn de campaners que havien de fer sonar les hores a braç, és a dir, manualment. Potser l'incompliment de

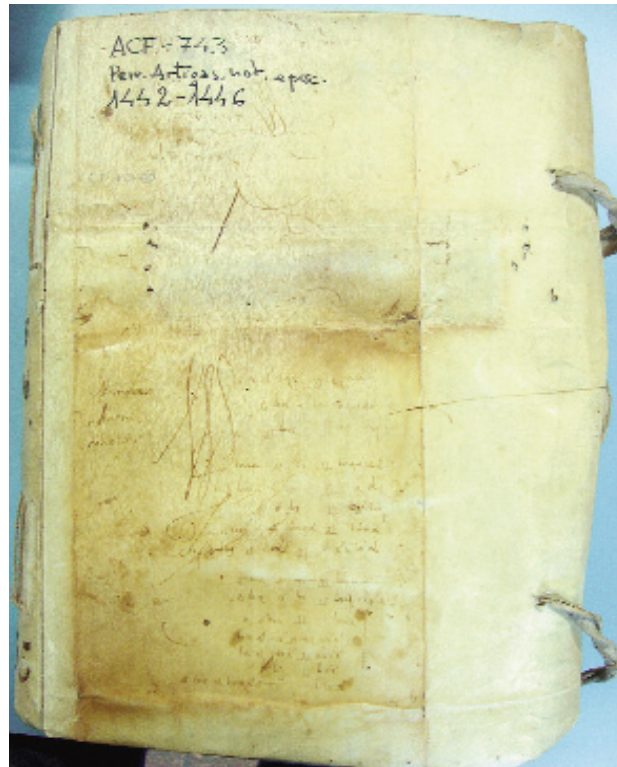

Miniatura d'un monarca davant d'un rellotge del segle XV amb soneria (Biblioteca Nacional de França).

torns, la incertesa dels tocs de campana, o fins i tot l'elevat sou dels campaners (que es repartien la Universitat de Vic i la catedral), van ser les causes que van impulsar la construcció d'un nou rellotge, més autònom i precís que l'anterior⁶. Amb aquest objectiu el 1444 es va signar un acord entre els consellers del comú de Vic i el capítol de la catedral, per una part, i el mestre rellotger Johan de la Roca, (que en aquest cas signa amb el nom de Johan de la Pedra), per l'altra, amb la finalitat de la construcció d'un nou rellotge mecànic que havia de tocar les hores per si mateix, amb un mecanisme que fes sonar la campana ja existent "bé i afinadament"⁷, sense l'assistència d'un bracer o campaner⁸.

El document especificava les característiques del rellotge, el qual havia de tenir un element motor accionat per contrapesos i adequat al pes de la campana. L'accionament s'aconseguia quan descendia el pes lentament per la força de la gravetat fent girar una roda dentada principal que accionava totes les altres del mecanisme. El rellotge tenia una esfera o taula de les hores que feia visible l'hora des de l'exterior del campanar (al cantó de ponent), fet no gaire freqüent als inicis de la rellotgeria mecànica del segle XV. Sobre aquesta esfera, a més de l'hora, hi havien de ser visibles les fases de la lluna⁹. Sembla ser que també s'hi volia incloure una broca que feia girar una representació del Sol, però al final aquest punt es va anul·lar del contracte.

El mestre Johan de la Pedra va trigar un any a construir el rellotge, dins de la data prevista. Això ho sabem gràcies a què al llibre de la clavaria del comú de Vic, dels anys 1435-1449, hi apareixen les despeses del sou de campaner fins el desembre de l'any 1445, i a partir d'aquesta data es dedueix que l'enginy ja ocupa el seu emplaçament atès que és el mateix Johan de la Pedra qui comença a percebre una part proporcional dels diners pactats al contracte¹⁰.

Portada del manual del notari Pere Artigas que conté l'acord per a la fabricació del rellotge de la catedral de Vic.

El mecanisme dibuixat per Leonardo da Vinci

El rellotge que Johan de la Pedra va construir per a la seu de Vic, amb molts adobs i reparacions (que havien reduït moltíssim les peces originals), va aconseguir sobreviure fins el 1922, any en què va ser desmantellat i substituït per un altre rellotge més modern¹¹. A principis del segle XX, l'historiador Josep Gudiol va afirmar que del rellotge antic encara en quedaven algunes peces que sostenien l'estructura del que llavors hi havia. Es tractava de quatre columnes d'uns 15 centímetres de diàmetre i 1 metre d'alçària, aproximadament, que portaven cadascuna a la seva base uns motius forjats clarament d'influència gòtica¹². Però avui en dia ja no en queda res, una veritable llàstima, atès que les característiques tècniques del rellotge de Johan de la Pedra va tenir certa repercussió en l'entorn immediat europeu. Tant fou així que altres campanars

d'arreu sembla que van construir rèpliques molt similars al de la catedral vigatana. Aquest va ser el cas del cenobi cistercenc de Chiaravalle della Colomba, a pocs quilòmetres de Piacenza, que mig segle més tard va gaudir d'un enginy mecànic gairebé idèntic al fabricat a Vic. L'any 1490, l'afamat artista i enginyer Leonardo da Vinci, va visitar i pernoctar al monestir de Chiaravalle della Colomba. Aquest geni universal, personatge curiós i observador, va reparar en el complex mecanisme del seu rellotge, i va tenir l'aviatesa de dibuixar-lo minuciosament al seu quadern d'apuntes. Gràcies a una sèrie de dibuixos detallats i cuidats, que componen part del *Codex de Madrid* i que es conserva a la Biblioteca Nacional, és possible fer-nos una idea de com devien encaixar l'entramat d'engranatges que feien funcionar el rellotge de Johan de la Pedra¹³.

L'antic rellotge mecànic del campanar de Palamós

La construcció de rellotges mecànics va ser una pràctica estesa durant el segle XV arreu de Catalunya. Molts consistoris locals van veure en aquest instrument una manera de regular el temps, de la mateixa manera que es regulaven altres aspectes de la vida municipal. Això suposava no dependre més del temps marcat pels religiosos, dels tocs de campana de les esglésies i dels convents, i disposar d'un instrument per controlar l'obertura dels dos portals de Palamós (el portal de Mar i el de la Bassa), controlar l'horari de la venda de la carn a la plaça de la vila, l'arribada del peix i limitar els jornals, les hores de feina.

Els rellotges mecànics, a més d'un instrument de

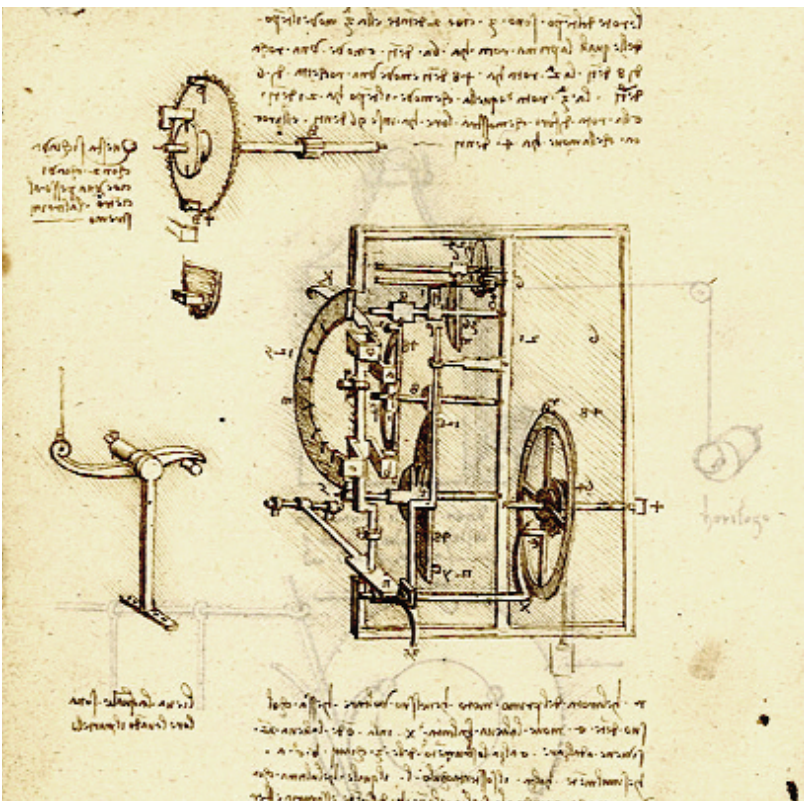
poder, es van convertir en un element afegit de prestigi per a viles i ciutats. I encara que la majoria es van situar al capdamunt dels campanars de les esglésies, tothom n'acceptava el seu ús públic i civil.

La primera menció d'un rellotge mecànic a Palamós data del 1515, gràcies a una concòrdia entre els jurats de la vila i el rellotger gironí Miquel Molet. En aquest document el rellotger es comprometia a reparar "el rellotge de les hores" de la vila les vegades que fossin necessàries a canvi d'una assignació monetària anual. L'esmentat Molet s'encarregava bàsicament del manteniment de l'enginy mecànic i de la correcció de petites desviacions horàries, així sí "empero nos rompessin rodes ningunes de dit rellotge" ja que, en aquest cas, la Universitat de Palamós n'hi havia de facilitar unes de noves per substituir les malmeses fent-se càrrec de les despeses. Llegint meticulosament la concòrdia s'extrau altra informació interessant, sobretot allà on es detalla que Molet ve a Palamós a adobar "lo rellotge de les hores lo qual novament per ell es stat adobat". És a dir, que Molet ja havia vingut anteriorment a reparar-lo. Per tant, òbviament, la fabricació del rellotge mecànic en qüestió és anterior a la data de 1515. La concòrdia no aporta informació sobre la seva localització, però tot apunta que es trobava al campanar de l'església de Santa Maria. Això era habitual: molts municipis no tenien la necessitat de construir un element arquitectònic nou sinó que n'aprofitaven un de

Rèplica d'un rellotge del segle XV (Col·lecció particular de Palamós).

Leonardo da Vinci. Dibuix de reguladors de la velocitat de rotació d'un rellotge. Còdex Madrid I (Biblioteca Nacional de Madrid).

ja existent, en aquest cas la torre més alta de la vila. Compte, perquè no m'estic referint al campanar actual de la parròquia de Santa Maria, ja que aquest a principis del segle XVI encara no existia. El rellotge era al campanar primitiu, del segle XV, adossat a l'antiga capella de Santa Maria (edifici predecessor a la parròquia actual), que s'aixecava al terreny on actualment hi ha la capella del Sant Crist o capella Fonda. El campanar antic va ser enderrocat a partir de 1521 quan es van reemprendre les obres de la construcció de la nova església. Dues dècades més tard ja s'alçava l'estructura de l'actual construït pel mestre Tomàs Barça. El que no se sap és si el rellotge antic es va traslladar al nou campanar quan es va enderrocar l'antic o si el consistori en va encarregar un de nou.

Les fotografies més antigues de l'església de Santa Maria de Palamós, pels volts de 1885, permeten identificar encara l'estructura d'aquest rellotge del segle XVI, un enginy sense esfera visible o taula d'hores. El mecanisme, ocult a l'interior de la torre, servia per accionar dues campanes colgades d'un petit campanar d'espada que s'alçava sobre els merlets de la torre. S'ha de pensar que molts rellotges dels segles XV i XVI no tenien ni esfera ni broques, la gent seguia l'hora i els quarts amb el repic de les campanes del rellotge que tenien un so característic i ben diferenciat de les grans peces de bronze del camp-

nar, que només s'utilitzaven per anunciar actes litúrgics i com a advertència en el cas d'atac o perill.

El rellotge mecànic estava protegit dins d'una caseta de fusta tancada, la qual aïllava els mecanismes de la humitat i de la intromissió d'aviram o altres agents externs que el pugessin espatllar. A pesar d'aquestes

mesures, el rellotge requeria d'un manteniment regular: engruixament de les peces, supervisió dels engranatges i donar-li corda cada vegada que els pesos arribaven a la seva posició més baixa.

Si bé, en un primer moment, d'aquest ofici se'n van encarregar especialistes forans com els rellotgers gironins Miquel Molet, el 1515, i Annes Maya, el 1570, que adobaven i posaven a punt el rellotge¹⁴, a principis del segle XVII aquesta tasca ja la feien qualificats rellotgers palamosins. L'any 1592 el comú de la vila

donava 12 lliures al ferrer i rellotger Sebastià Pla per al manteniment del rellotge (les reparacions i reposició de rodes trencades es pagaven a part)¹⁵. Entre els anys 1610 i 1623 se'n va fer càrrec Pere Llampis, serraller, artiller i rellotger, a canvi d'una assignació anyal, mentre que a partir de 1624 fins el 1633 se n'ocupa el mestre Antoni Aldrich, manyà, artiller i rellotger¹⁶. Com es pot constatar de nou, des dels temps de Johan de la Roca l'ofici d'artiller o bombarder a Palamós sempre va anar estretament lligat amb el de rellotger¹⁷.

Fotografia realitzada cap el 1885 on es pot veure el campanaret de Santa Maria de Palamós amb les campanes del rellotge del segle XVI. Col·lecció Família Brandes (SAMP).

Notes:

1.- He d'agrair la completíssima informació transmesa pel cronista i articulista Miquel Cañellas de Vic, sense l'ajut del qual no hauria estat possible aquest article.

2.- *Palamos*, amb la "R" intercalada entre la "O" i la "S", era el nom antic que rebia la vila durant el segle XV. El nom "Palamós", tal i com s'escriu actualment, no comença a ser habitual fins mitjans del segle XVI.

3.- Els àlies o malnoms eren tan importants que sovint acompanyaven el nom de família als documents notariais.

4.- Jaume Xarrié i Eduard Ferré. *El rellotge català*. Editorial Efadós, 2008, pàg. 47.

5.- Eduard Farré i Olivé. *Rellotges i rellotgers al Montblanc del segle XVIII*. "Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà", núm. 11, 1993, pàg. 77

6.- Ramon Ordeig i Mata. "Aspectes del segle XV vigatà segons els acords del consell municipal". *Revista Ausa*, vol. X, núm. 101, 1982, pàgs. 19-20.

7.- Op.cit. Eduard Farré i Olivé, pàg. 77

8.- Manual 34 del notari Pere d'Artigues, 1442-1446, ACF-743, folis 192-193. (Arxiu de la Cúria Fumada de Vic). Op cit. Ramon Ordeig i Mata.

9.- Inicialment també s'hi havia de representar la figura

del sol, però al contracte aquesta referència hi apareix ratllada fet pel qual que se suposa que, finalment, només s'hi va representar la lluna. Manual 34 del notari Pere d'Artigues, ff. 192-193. (Arxiu de la Cúria Fumada de Vic). Op cit. Ramon Ordeig i Mata

10.- Judit Casals i Parladé. "Les campanes i el rellotge de la catedral de Vic". *Revista Ausa*, vol. XVI núm 134, 1995, pàg. 214.

11.- Op. cit. Ramon Ordeig i Mata, pàg. 20.

12.- Josep Gudiol. *El rellotge de la catedral de Vic*. La veu de Montserrat, 1900, número de gener, pàg. 12.

13.- Op. cit. Eduard Farré i Olivé, pàg. 77.

14.- 13 de juliol de 1570. *Llibre del Clavari de la Universitat de Palamós*, Capsa 503. Fons de l'Ajuntament de Palamós (SAMP-Servei de l'Arxiu Municipal de Palamós).

15.- 1592, Op. Cit. *Llibre del Clavari de la Universitat de Palamós* (SAMP).

16.- 1625-1628, Op. cit. *Llibre del clavari de la Universitat de Palamós* (SAMP).

17.- El 3 de juny de 1623 es paga el darrer salari ordinari d'artiller i rellotger a Margarita Llampis, vídua de Pere Llampis. Op. cit. *Llibre del Clavari de la Universitat de Palamós* (SAMP).